

ŠTO JE OSTALO OD PREVRATNIČKOG KAPITALA LADANOVA *BOSANSKOG GRBA*?

Ivan Bošković

UDK: 821.163.42-31.09Ladan,T.

Tomislav Ladan je bio jedan najpoticajnijih književnih suvremenika, istaknuti kritičar, polihistor, leksikograf, polemičar, vrsni prevoditelj s mnogih jezika, jezikoslovac, erudit i enciklopedist, pisac izvornih naracija. Po širini duha i dubini uvida uspoređivan je s Matošem i doživljavan kao produžetak linije kojoj su Krleža, Ujević i oba Šimića književni i stvaralački orijentiri. Kao istinski književni poslanik, lucidni kritičar duha moderne kulture i tumač njezinih pojava, bio je i marljivi kovač svoga jezika – zbog toga nazivan i apostolom riječi – ali i pisac izvornih naracija utemeljenih na viševrskom eksperimentu, slobodnim asocijacijama i kalamburu, ironiji i persiflaži, grafizmu, dosjetkama i eskapadama, primjetnom logorejom i jezičnom babilonizacijom.

Istaknuto je da su Ladanov svjetonazor, duhovna otvorenost i svestranost podjednako do izražaja došli u svim stranicama njegove književnosti, a posebno i na svoj način na stranicama romana *Bosanski grb* koji se može označiti summom njegovih viševrskih spisateljskih i intelektualnih znanja i iskustava. O tomu svjedoči i bogata književna recepcija koja je u njegovom sofisticiranom diskursu percipirala mnoge trendove postmoderne osjećajnosti vrijedne propitivanja. Iako su mnogi književni suvremenici eksperiment izabrali kao svoju pripovjedačku legitimaciju, Ladanov roman nije imao nastavljače i nasljednike, a djelić razloga

potražiti je u činjenici da im je njegova pripovjedačka kultura bila odveć prevelik i nepremostiv izazov.

Ključne riječi: erudit; leksikograf; literarni eksperiment; dosjetka; work in progres; postmoderni trendovi; jezična babilonizacija

I.

Književnim pojavama i imenima pristupajući različitim kriterijima, književna je historiografija jednima posvećivala pretjeranu (i možda nezasluženu) pozornost, a druge je bez razloga i opravdanja zapostavljala i gurala u fusnote. Svjesno time osiromašujući vlastiti književni prostor, utjecala je na to da do danas nemamo cjelovitu književnu povijest, a i književni je kanon bitno sužen i nerijetko podložan trenutačnim raspoloženjima i uvjerenjima svakovrsnih književnih tumača i prosuditelja. Navedeno se može primijeniti i na Tomislava Ladana, zacijelo jednog od svojedobno najpoticajnijih književnih suvremenika, podjednako i u svemu pisca, kritičara, polihistora, leksikografa, polemičara, vrsnog prevodioca, jezikoslovca i sl., što ne iscrpljuje širinu i težinu njegovih interesa niti pak izražava sve segmente njegove intelektualne enciklopedističke pojave. Smrću nestao iz života, nestao je i iz književnosti u kojoj je doživljavao »neposrednim produžetkom linije koju su zacrtali i Matoš, Krleža i Ujević i oba Šimića« (Ređep, 1962: 440). Ne manje je doživljavao i kao »istinski i osvjedočeni protestant i borac protiv lažnih vrijednosti duha i umjetnosti« (Donat, 1963: 101), kao »istaknuti kritičar koji se upušta u literarnu borbu sa strašću istinskog i nepokolebljivog istraživača istine kao osnovnog cilja svakog iskrenog i odanog književnog poslanika« (Đuričković, 1965: 556), ali i »najinteresantnije pero suvremene hrvatske kritike, pa možda čak i esejistike« (Laušić, 1965: 446). Usto podjednako i kao »sustavni kritičar, uporni suputnik, djelatni prosuđivač i promatrač, lucidni tražitelj i poticajni zagovornik u iščitavanju suvremene, moderne hrvatske lirike, u njenom praćenju, raščlambi, razdiobi i prosudi« (Bilosnić, 1977: 521), ali i »moralist bez morala,

logičar bez logike, estetičar bez estetike« (Popović, 1965: 605); »kritičar duha suvremene kulture«; »moralizator u najčišćem i najizvršnijem smislu« (Sabljak, 1965: 8), »precizni analitik«, »marljivi kovač svoga jezika [...] koji zna da su narod i književnost i pojedinac ono što jesu samo po svom jeziku« (Mandić, 1970: 8); piscem koji je »bogatstvu izraza i violentnosti duha iz ranijih djela pridodao i široku kulturu i studioznost u ispitivanjima« (Kalezić, 1971: 103); ali i piscem »kojega je naracija utemeljena na eksperimentu, na sintetiziranim, premda prividno slobodnim asocijacijama, na kalamburu« (Visković, 1988: 138), pripovjedačem »beskrajnog monologa u kojemu je – njegovim riječima kazano – svijet pretvoren u riječ« (Stamać, 1990: 101), uvijek na samosvojan, neponovljiv i nepredvidljiv način. Ako se tome doda i Ladanova izrazito i u svemu naglašena želja da iskušavajući književnu umjetnost uvijek iskušava i snagu jezika koji je oblikuje, dakle jezika i kao sredstva i kao cilja, materijala i oblika, razlogom je to zašto je nazivan i *apostolom riječi* i što ga čini izazovnom temom i za prigodničarske koserije i za ozbiljne akademske rasprave.

»Nezamjenjivi i veliki« Ladan (Jutarnji.hr 2008.) nametnuo se kao književni kritičar, polemičar, vrsni prevodilac s mnogih *živih* i *mrtvih* jezika, esejist i povjesničar književnosti, erudit i enciklopedist, ali i kao pisac izvornih naracija koje su obuhvatile i fermentirale sve odlike njegove nesvakidašnje filozofije i književne kulture. Svaka od navedenih odrednica, po snazi kulturološkog utjecaja i duhovne širine prisposodiva jedino Matoševoj, podatna je različitim tumačenjima i znanstvenim interpretacijama koje Ladan i njegovo opsežno djelo još uvijek čekaju. Književna historiografija ističe da je Ladanov svjetonazor, duhovna otvorenost i svestranost podjednako do izražaja došla na svim stranicama njegove književnosti – u *Zoon graphiconu* (1962.), u kojemu je Dunja Detoni Dujmić otkrila značenje autorova *programa* kojega će se dosljedno pridržavati cijeloga života (Detoni Dujmić, 1992.), u »rasutom teretu« *Premišljanja* (1964.), u *Ta kritika* (1970.), kao i u *Parva mediaevalii* (1983.) i drugim knjigama, svejedno jesu li »izvorne« ili pak prijevodnog karaktera, ili člancima, leksikografskim natuknicama, radijskim ili televizijskim emisijama – a sve zajedno, i na svoj način, na stranicama romana *Bosanski grb* (1975.), koji se može označiti *summom* njegovih viševrsnih spisateljskih i intelektualnih znanja i iskustava, poglavito nakon kontekstualnih *proširaka* 1990.

I do pojave *Bosanskog grba* Ladan je uživao status osebuje pojave u hrvatskom književnom i kulturnom prostoru pa ne čudi zašto je roman privukao pozornost. Dijelom je razlog bio novi književni naslov, a dijelom zacijelo i želja da se vidi izvorni književni potencijal *ekscentričnog* i *neurotičnog* pisca koji je pišući o književnosti, napose o pjesništvu, više cinički zamjerao i spočitavao nego prepoznavao i odobravao, kako je znala govoriti književna koterija upisujući mu u portret, zacijelo zbog vlastite duhovne inferiornosti i povrijeđenosti, »grandomansku hysteriju bez moralnog i intelektualnog rezona« (Popović, 1965: 605). Ipak, nasuprot usmenoj kritici koja je odmah romanu dodijelila atribut prvorazredne atrakcije, književna kritika bila je suzdržana. Spomenuti je tek nekoliko rečenica onih autora koji su popratili Ladanov *a work in progress*.

Visković, koji je tada s Ladanom dijelio sobu u Leksikografskom zavodu, napisat će da je

Ladanovo djelo [...] antitetički postavljeno prema takvim, danas već konvencionaliziranim simbolima Bosne kakvu ponajbolje reprezentiraju Ivo Andrić i Meša Selimović. [...] Za razliku od mitske, književne Bosne, Ladanova je Bosna 'ona nakon rata, suvremena Bosna', [...] dok na planu tehnike naracije pisac destruiira mit o Bosancu kao rođenom epskom pripovjedaču. (Visković, 1988: 138)

Pri tome se, navodi dalje Visković, koristi

pripovijedanjem koje ponekad podsjeća na Joycea: to su naracija utemeljena na eksperimentu, na sistematiziranim, premda prividno slobodnim asocijacijama, na kalamburu, povremeno čak i na nekim oblicima glazbene organizacije teksta, na amalgamiranju jezičnih elemenata koji pripadaju različitim funkcionalnim stilovima,

na što upućuje i sam naslov romana u kojem su združena dva umnogome oprečna značenja:

jedno je impregnirano intelektualizmom, ono odražava složenu estetičku viziju, a drugo je snažno prožeto vulgarno-ludičkim elementom raspusnog

plebejskog ironičkog poigravanja sa svime, pa čak i sa estetičkom vizijom na koju nas upućuje denotacija. (isto)

Tu će dimenziju Ladanova romana podrobnije elaborirati Dunja Detoni Dujmić u (izvršnoj) monografskoj studiji, posebno apostrofirajući elemente menipejske strukture u djelu (Detoni Dujmić, 1992.). Pod naslovom *Nov prozni koncept na razvalinama starog Primorac* će upozoriti da ova proza, zbog dispartnosti sadržaja svjesno je izbjegavajući nazvati romanom, »integrira brojna iskustva europske književnosti ovoga stoljeća«, te da se »odriče fabule, zanemaruje vremensku kauzalnost i afirmira nebitan događaj« (Primorac, 2005: 261-266). Usto, u romanu nema ni klasičnog junaka, kojega zamjenjuje »svijest koja se sjeća, [...] koja prekida veze sa čitaocem i funkcionira sama sa sobom, izbacuje ga iz komunikacijskog lanca ne pružajući mu dovoljno informacija da bi je uspješno pratio« (isto). U takvoj organizaciji čitaocu ostaje da 'očitava' njihovu enigmu prema slučajnoj asocijaciji (ili nakani), ili da se probija kroz njih kao kroz maglu u kojoj bi nešto moglo biti, ali i ne mora. Prema Primorcu, riječ je o romanu sastavljenom od nepobrojiva mnoštva dispartnih sastojaka koji se ogledaju gotovo na svim razinama polimorfne slike, od kompozicije, unutarnjeg ustroja do jezične i stilske razine. Te raznorodne narativne diionice, posredovane eruditski oslobođenom »sviješću koja se sjeća«, takvih su svojstava da posve samostalno i slobodno plutaju slojevima romana koji ne bi nimalo gubio na svojoj težini kada bi pojedini dijelovi izostali, kada bi se stavili na drugo mjesto ili kada bi im se, u tijeku samoga procesa pisanja, dodali novi. Posebnu pak dimenziju romana, što su isticali i drugi, čine jezične i stilske osobine koje ne predstavljaju samo otklon od jezičnog standarda nego i izražena namjera da se izgradi novi standard sa svojim grafičkim, leksičkim, sintaktičkim i drugim rješenjima tako da se tradicionalnoj slici prostora o kojemu pripovijeda suprotstavi novostvoreni svijet po mjeri svojih sadržaja, konvencija i oblika, po mjeri svijesti koja ga pripovijedanjem uspostavlja kao novu stvarnost. Tu jezičnu dimenziju Ladanova romana Stamać će okrstiti »riznicom suvremenoga hrvatskog književnog jezika« i »gotovo praktičnom provedbom njegovih teorija«, prispodobivima

kopreni što leluja ravnopravno ispreplićući niti zavičajnog govora, kulturnog standarda, doslovnih navoda, funkcionalnih stilova, jezične arhaike, morfoloških i etimoloških igara riječima i na kraju iznenada umetnutih imena potrošnih dobara nedavno prošle civilizacije, »svijet pretvoren u riječ«. (Stamać, 1990: 101)

Ladanov roman, prepoznat između ostaloga i kao nesvakidašnji literarni eksperiment, izazvao je i negativne kritike. Dijelom jer u literarnoj klimi nije imao vidljivih uzora niti produktivnih nastavljača, dijelom zbog eruditskog i enciklopedističkog kapitala Ladanove imaginacije s kojim se mnogi nisu mogli nositi, a dijelom i zbog demistificirane slike o Bosni koja je u podlozi sadržaja i slojeva njegove višeslojne priče. A upravo je to, držim, ključni razlog izrazito negativno intonirane ocjene Ladanova romana iz pera Džemaludina Alića. On će, naime, u romanu vidjeti prije »ambicioznu uzaludnost nego umjetničko ostvarenje« te povratak iz »olimpskih visina« koji djeluje kao »jezikoslovno natezanje i nadmudrivanje oko sveg i svačeg, nesuvislo izlaganje, podastiranje materijala, samozadovoljno prežvakavanje fraza, doticanje jezika i njegova upotreba na takav način« (Alić, 1976: 5). Njemu je Ladanov »pogled na Bosnu« ponajprije »jalova persiflaža, smijanje iz daljine, iskazano neorganizovano i bez stvarnog umjetničkog nadahnuća, isprazno i dekorativno, s povremenim bljeskovima lucidnosti, s povremenim uzletima« (isto). U biranju atribucija kojima će opisati Ladanov roman, sa željom da ponajprije diskreditira samoga autora, Alić će spomenuti i jezik romana, vidjevši u njemu nastojanje pisca da »jezik bosanskog čovjeka bude što prijesniji, gnjecaviji, bljutaviji, što niži i apsurdniji« (isto).

Kritiku po mjeri slojevitih sadržaja i kompleksnih značenja romana podastrla je Dunja Detoni Dujmić. U opsežnoj i kritički i znanstveno uvjerljivoj interpretaciji, autorica izuzetne monografske studije o Ladanu (Detoni Dujmić, 1992.) apostrofirala je ključne slojeve i dimenzije složene strukture i istaknula prevratnički potencijal teksta koji je »oponirao vladajućoj poetici«. Posebno će ovjeriti tehnike pripovijedanja i načine fokalizacije, ulogu pripovjedača i naratorov višeslojni identitet (pripovjedač-analitičar i pripovjedač-zapisničar), humorno-ironijsku perspektivu i vrste posebne retorike i retoričke mimikrije,

likove, književne postupke i ostale elemente otvorena djela. Ista autorica romanu će se vratiti i dvadesetak godina kasnije i u njemu, uz već poznate attribute, vidjeti i »zaigran tekst«, »neželjeni tekst«, »teški tekst hrvatske književnosti« te »neukrotiv, hiperaktivan tekst« (Detoni Dujmić, 2020: 80-90). Svakako je značajno istaknuti autoričinu ocjenu o »iznimnoj narativnoj svojeglavosti« i »posebnoj samosvijesti« zbog čega je tekst »proglašen gotovo neviđenim primjerkom otvorena djela, djela koje čini sve što se može zamisliti kako bi se suprotstavilo mimetičkoj pripovjednoj tradiciji u hrvatskoj književnosti« (isto). O proširenu izdanju iz 1990. i sam ću napisati nekoliko (novinskih) rečenica. Upozorit ću da je u otvorenoj sintaksi romana teško razlučiti što pripada naraciji, a što refleksiji, što je erudicija, a što *pričalački* eros, što leksikograf duguje estetičaru, a kritik esejistu, a sve zajedno, do posebnosti, što jezikoznanac riječima pretače u djelo. Roman mi se, svojom otvorenom strukturom, nudio labirintom koji u svojim nedokučivim prostorima sažima uvijek nova i nepotrošena značenja i nove smislove, kumulirane po načelu višeslojne narativne morfologije i nadrealno-mitsko-simboličke sintakse, te brojne asocijacije i refleksije, simbole i naznake, stvarno i fikcionalno i sl. Napisat ću također da će u *Bosanskom grbu* čitatelj uzalud tragati za pričom i njezinim akterima, da će se izgubiti u rukavcima asocijacija i nabujalih refleksija te da se motivi (priče), ako im je i moguće nazrijeti čvrste obrise, raspršuju u niske slika s duhovitim obratima, aluzijama, dosjetkama i zgodama, domecima i umecima do posebnosti čitljivima i u dijelovima i u cjelini. Zbog te slojevitosti u njemu sam vidio i svojevrstan uvod u postmoderne trendove koji su hrvatskoj književnosti priskrbili vrijednih stranica.

II.

Ladanov roman, kako sugerira i njegova bogata recepcija, otvorene je i propusne strukture, građen od različitih dijelova i pripovjedačkih perspektiva više asocijativne nego razložne dinamike i unutarnjeg rasporeda. Upravo stoga njegov pripovjedač, čija je lica i perspektive teško opisati jer se razvojem

romana istovremeno otkrivaju i sakrivaju, potvrđuju i dovode u pitanje, već na samom početku romana ima potrebu mogućeg čitatelja poučiti kako ga čitati (razumijevati i tumačiti). Svjestan zamki što ih takva sugestija nosi, svojem čitatelju – uvjeren da u vlastitoj tradiciji nije navikao na ovakvo štivo – ipak preporučuje »neka se izvorni predložak pročita prvo bez tumača, a onda možda zajedno i s njim, da bi se tako čitatelj ili čitateljica pozabavili malo oko štiva« (Ladan, 1975: 5). Razlog tomu, po riječima pripovjedača/glavnog junaka, koji će se s razvojem romana pobliže »sam predstaviti«, leži u činjenici da to što pripovijeda i otkriva nije »ni mamilo ni dražilo sa svakonočne dalekovidnice radi puke zabave, nego je pučka povelja od svakodnevnih nevolja...« (isto). Što će reći, teška priča o životu jednog svijeta u kojem je »blaženstvo bilo daleko, a grijeh tako blizu«, ili, Andrićevim riječima, o svijetu u kojem se zlo kopa plitko, a što će »polagano izlaziti na vidjelo što se više bude pročitalo« (isto: 6).

Izvorište Ladanove priče seže u vrijeme djetinjstva, za koje godinama kasnije neće znati što predstavlja zbiljski doživljaj, a što tek sanjani, i doseže do vremena kada učenik postaje učitelj učenika; riječju, kada se zgotovljuje priča u kojoj ostvaruje svoju (životnu i stvaralačku) puninu. Po tomu što prati odrastanje junaka od djetinjeg doba pa do zrelosti, od vremena bez svijesti do pune samosvijesti, romanu bi se mogla pripisati žanrovska odrednica *Bildungsromana*. Od početnika, pitomca patnje i prvopričesnika u romanu junak, pripovjedač/lik odrasta i dorasta do poklonika putene patnje, osvajača žena i grešnika, pa je i njegov pogled na sadržaje života i vremena bitno drugačiji od (zamagljene) odrastajuće perspektive. I dok sliku djetinjstva grade »mentalni listići duha« i uvjerljivom čine opisi straha, odraslu/zrelu perspektivu uokviruje esej/traktat o tijelu i tjelesnosti čiju povijesnu reminiscenciju bosanska perspektiva čini još provokativnijom. Miješajući pri tome visokosofisticirani diskurs i prizemno pučko govorenje, esej o tijelu nudi se kao propovjedničko vježbalište gotovo po mjeri Ladanova enciklopedizma i jezične igre s nepobrojivim mnoštvom eskapada, kalambura i literarnih prispodoba ispremiješanih lokalnom *linguafrancom* hrvatsko-muslimanskom...

Te slike, a zapravo mnogovrsni znakovi u funkciji »lutajućih i plutajućih pokretala« radnje, čije je puno značenje vidljivo tek u cjelini sastavljenoj od grozda osjeta koji je »mogao odrediti čitavo biće: po kojem se znalo tko

pripada kojoj vjeri & koji su oni što vonjaju na češnjak i slaninu & koji opet na loj i petrolej & napokon čiji su oni što tuknu na tamjan i kože...« (isto: 8), na vidjelo iznose brojne i raznovrijedne sadržaje društvene i povijesne stvarnosti koji su se s vremenom upisali u pripovjedačevu svijest. U pripovjedačevim prisjećanjima na djetinjstvo, kao u kakvu zamučenu prizorištu, dvije su ključne/nosive slike/sastavnice: snovi i grb. I dok za snove, kako one koji se zaboravljaju tako i one koje nije moguće zaboraviti, pripovjedač, sada u ulozi opisivatelja, navodi da kasnije neće znati što pripada »zbiljskom doživljaju« a što tek snovima, u različitim značenjima i pojavnim/slikovnim oblicima – grb će se pojavljivati i kao »vodeni znak podrijetla, mala grba baštine, mlinski kamen oko vrata, nevidljiv a neizbrisiv trag« (isto: 143). Riječ je o plutajućoj/krupnoj metafori koja okuplja znakove složena identiteta vremena, ljudi i prostora u čiju su filozofiju opstanka tijekom prošlosti upisali/posredovali brojni odlasci i dolasci, vrijeme reda i nereda, česti sukobi i okrutnosti, nasilja i prevrati, grijesi i kazne, smrti i groblja, nove vojske, sile i nove vlasti kojima je bosanski čovjek, od povijesti nepovjerljiv a spram života podrugljiv, uvijek znao odmjeriti »od šake do lakta«, svjestan da se (tek) »druge boje kriju ispod stare pletenice« te da »ljljanova kruna u štiti + iznad štita – ruka s mačem siječe glavu, da bi kasnije i sama bila sasječena« (isto: 146), čemu je oduvijek i na isti način, vicem i dosjetkom, znao primjereno odgovoriti:

Pa kako vam je dobri ljudi danaske, je li bog dao što treba dati, ili je uzeo više nego što treba da uzme – pa hvala na pitanju mi dobro hvala bogu a vi – živi se nekako & već će se nekako, jedni su tu bili petsto godina pa neće valjda ni ovi dulje a mi smo ti naučili čekati pa čekamo strpljen štono kažu – dobro je i kada čovjek barem gaće o šćapu iznese... (isto: 149)

Kao mjesto događanja Ladanova romana imenovani su Lašva i Travnik, a poslije će biti navedena i ostala mjesta pripovjedačeva ljudskog i književnog habitata: Banja Luka, Bugojno, Mostar, Sarajevo... I u njegovu (intimnom) svijetu i u strukturi priče oni imaju snagu autobiogeografskih mjesta; svejedno je li riječ o sjećanjima ili pak o stvarnom doživljaju i egzistenciji, ona su nositelji sudbinskog potencijala koji je ugrađen u njegov identitet. U

poratnoj zbilji, koja oprostuje prvi dio priče, pripovjedač – koji je dijete i odrasla osoba istovremeno – prisjeća se šokčadi i balinčadi, trgovine i šverca, a posebno značenje pridaje krčmi, gostioni, birtiji i kavani. Četiri naziva istog sadržaja u priči imaju snagu metafore složene stvarnosti vremena i prostora kojim su stoljećima

*jezdile pustahije, provlačili prosjaci/bosjaci & tko zna kakva sve ne bjelov-
svjetska svjetina puna ludih misli + bolesnih nagona, kako bi to rekao
zavičajni odlikovani odličnik fra-iguman-hodža/Jusuf -Jovo -Ivo, i tko
no još ne... (isto: 64-65)*

Ostanemo li na sadržajnim ponudama što ih priča i njezin društveni kolorit nudi, uz njih je vezana mjesna i lokalna elita, a zapravo politički moćnici koji su u »poratnom žaru i darmaru« odreda »upržunili građanske prvake triju vjerozakona«, pri tome se pozivajući na ustav, »koji je za vanjsku, a ne za domaću upotrebu« (isto: 73), ali i »nepokornike« i oporbenjake, rječnikom političke prakse, »izmetke starog poretka + najavu protuporetka«. Premda potonji, kako navodi pripovjedač i u isto vrijeme pozorni gledatelj i podrugljivac, nisu željeli ništa više nego da slobodnije žive, svojim životnim izborom – za koji je ideologija/moć/vlast držala da se ne uklapa u njihove okvire – privlačili su i izazivali budnost dežurnih tumača društvenih istina. Odnosilo se to na načine odijevanja, na dugu kosu, izbor kravate, glazbe i sl. I dok je u njihovoj odjeći pripovjedačka svijest vidjela »pravu odoru jedne pobunjeničke vojske«, njihove frizure za gospodare društva nisu bile »osoban ures« nego izraz neukalupljiva svjetonazora i nedopuštena društvenog stava, bilo da je riječ o ženskima ili muškima. Kao »izazov i prijetnja samom novom dobu i novom poretku«, frizure su, osobito tarzanovski odnjegovana kosa, stoga »bivale okrutno strižene vrtlarskim škarama pa i onim vojničkim za bodljikavu žicu« (isto: 79). Isto se odnosilo i na svilene čarape, ženske cigarete, kravate, za tadašnje ideološke pravovjernike »dekadentne ulare pred vratom«, šešire ili pak brkove u kojima su junaci novog doba i čuvari novog poretka te »osviješćeni zagovornici radne+udarne jednostavnosti /požrtvovnosti novog reda stvari« vidjeli »prvorazredno povijesno pitanje«. »Stalnom glavnom Govorniku«, u

što se pripovjedač razvojem priče prometnuo, obučenu u odoru »behavskog« Sokrata, čime se želi naglasiti da mu je više stalo do istine nego do lijepe priče, bio je to izraz iznevjerenih obećanja i dokaz da »komu je dobro pod jednim, dobro mu je i pod drugima«, tim više jer promjena vlasti nije dovela i do promjene društvene svijesti, pa su, reći će zajedljivo, i »naše naravi ostale iste« (isto: 91) te i dalje i više »jedni na druge zubima škripimo i od toga prije i jasnije krepavamo«. Ispod svega, objašnjava, »u nama proviruje našinstvo«, pa se »ispod pariškoga šešira promoli hodžicina čalma ili se ispod fratarske tonzure nakostriješi rimokatolička hajdučka čekinja ili ispod prevratničkog kačketa kakvog plaho naprednog gorštaka prokupi bizantijski bradati bijes ...« (isto: 91-92). U svijesti pripovjedača sve je to »zla baština«, podjednako i svačija i ničija, u kojoj »svak vuče na svoju stranu, premda tako nitko ne govori, ali ipak tako neki baš misle«. Jer:

svatko je sebi svojata [...] svi bi se mogli odreći i ona bi stvarno postala ničija, a tko zna bi li i tada bila uistinu samo svoja; ovako: mješaonica mješavinâ – tvarnih i duhovnih okamina – novotarija tijela i duše – sva u skoku u budućnost i u padu u davninu – , jedni sitni, postranični, utučeni, strpljivi – , drugi, prostodušni, jurišni, sigurni – , treći s baštinom i jednih i drugih: – a svi u šarenoj istočnjačkoj tkanini koja se u njih tako tijesno utkala: -stratište i gradilište, razmirište i igralište ...jer (a tu je on podigao prst, oblizavši ga i od posljednjeg mirisnog masnog ćevapa – a prije nego što će sprati loj s jezika još jednim zapluskajem prohladne rakijice & taj prst se ljeskao onako mastan kao onaj uglačani palac grgura ninskog dolje na nozi): – ili je talionica novog naroda, novog poretka, nove svijesti – ćup u kojem će se raznorodne plemenske sastojine pretaliti u novu jednoslitinu – kotao ili pakao – ili su nju izmislili kad više nisu znali kamo bi sa sobom ili su njih izmislili kad više nisu znali što bi s njom ...i kako da bilo tko drugi bilo što zasigurno o njima zna kad oni sami o sebi ni šta pouzdano ne znaju, niti žele doznati, i mogli su dakle desetljeća i desetljeća živjeti u istoj ulici, pa da ima najvažnije bude ispredati kasnije kako inovjerce stavljaju u kacu, pa im kroz rupu za slavinu izvlače ćunu, e da bi se obrezali, što obrezanik ne vidi i ne može vidjeti, ne pitajući se

nikada koliko je to točno, a ako i nije posve izmišljeno: što je u tome istinito, važno i ozbiljno ... bišću se i bitišu s istim tim prtljagom od kupreškog nakurnjaka do mostarskog mlažnjaka ... bit bića bukne kao priklon ipak prema svojim u času strasti il sukoba – pojavi se kao obrana slabijeg ili povodnje za jačim – ili: kuda svi tud i ja – stapanje kao i rastakanje: – dok jedno nagoni na utonuće u jednosti, drugo čezne za posebnošću: prometne se načelo pripadnosti i u izboru odjeće, boje, riječi, sobnog, društvenog, društvovnog i životnog sugovornika; [...] (isto: 93 i dalje)

U analepsi s funkcijom komentara, držimo da nije teško prepoznati pripovjedačev doživljaj bosanske stvarnosti koji je posve različit od onoga što su ga ideološki moćnici nudili kao ideal suživota, sklada i obećane sreće. Iz navedenih je riječi razvidno da je pripovjedačev doživljaj stvarnosti i prostora lakše prisposodobiti bosanskom loncu koji ispod poklopca stalno vrije i ključa čekajući (povijesni) trenutak kad će erumpirati nego idiličnoj slici. Pripovjedačeva perspektiva tako otkriva drukčije lice bosanske (povijesne) stvarnosti i isključuje ekskluzivno pravo njezina tumačenja koje su pojedinci – a nije ih teško otkriti – prisvojili sebi kao nasljedno pravo i neupitnu istinu.

Nema sumnje da su navedene riječi bile povod oštrim kritikama Ladanova romana od strane dežurnih branitelja »behavskih istina« skrojenih po mjeri neupitnih ideoloških tumača. Oni će mu spočitati nerazumijevanje, isključivost i mržnju prema Bosni, zaboravljajući da je riječ o najdubljim sadržajima vlastita identiteta pohranjena u slici »brevijara uvezana u kožu, s potpisom davnoga molitelja s Kupresa – uredna pobožna latinica + blag vonj stare suhe kože« (isto: 108) kao najdubljeg legitimacijskog znaka. Daljnjim razvojem priče pripovjedač će svoj doživljaj vremena i prostora prisnažiti »doplutalim« slikama »roda revoljvera s vraščajušćimsja barabanom« (isto: 153) kojima je mjesni svjetlopisac/fotograf ovjekovječio za »portret još jednog osloboditelja sa starom damom – Bosnom«, paketima humanitarne pomoći, prizivima »balkanskog krkanluka« i »lovne paščadi našeg velmože« (isto: 155), dječjih strahova, dogodovština, zgusnutih zapamćenja, igara te sjećanjima na pitoreskne i upečatljive likove/lica koje bosanski vilajet čine temom i izazovom po mjeri velike pri/povijesti. Kolikogod da su ti primjeri

i primjerci, zgrade i njihovi nositelji opisani i izraženi na različite načine i različitim jezicima: od »istočnjačkog pučkog govora do smirenih i ponešto oduljih znanstvenih rasprava«, njihova je funkcija u priči da

potkrepe načelne težnje da se što istinitije prikaže središnja pojava i njihovo hirovito oslikavanje primjerenih likova, što se tu javljaju ili kao lutajuća pokretala radnje ili kao hotimična ometala uobičajenog načina predočivanja i pripovijedanja. (isto: 109)

Pripovjedač je svjestan da neke od sastavnih slika romana i primjeri koji ga kontekstualiziraju ne trebaju tumačenje jer su »bjelodana i samodostatno jasna«, ali da postoje i ona koja su, njegovim riječima, nužna za cjelovito razumijevanje »gojdbenog tla iz kojeg izrasta korijen bitka a za biće našeg opisivana promatranika i njegove družbe« (isto). Kako ih je teško pobrojati, tijekom razvoja romana stoga Pripovjedač, ili kako se već imenuje, ima potrebu stalnih tumačenja i pojašnjenja napisanog/pripovijedanog, svjestan da će u takvom postupku mnogi čitatelj (prosuditelj) možda vidjeti i svojevrsno »odvlačenje i zavlčenje ustranu i nastranu«. Premda ne isključuje upućeni prijekor, svojeg čitatelja pripovjedač ne propušta po(d)učiti da je možda i u krivu jer je »sve u našem vaktu i vilajetu nastrano«, tim više jer se, kako veli, ni »miš (*grboznak straha, koji jednako nosi koliko i izaziva!*) ovdje (u Bosni) ne sreće slučajno, te ni njegove pojave, učinci i proizvodi« (isto: 111). Štoviše, hoće ga upozoriti da je stvarnost »bosanskog vilajeta«, prisposobljena modernom Babilonu običaja, navika, jezika i sl., složenija od pojedinačnog doživljaja, što samu priču, pripovjedačevim riječima, prisposobljuje »unutarnjim putopisom krajolicima bosanske, fizičke i duhovne povijesti i sadašnjosti«. Riječ je o prostoru i njegovoj kulturi sastavljenoj od mnoštva znakova od kojih je teško oblikovati jednoznačnu cjelinu, što potvrđuje i sam roman, tim više jer je bosanski svijet

podijeljen između starog koje nikako da umre / iako mu neprestano priređuju zadušnice / & novog / koje se neprestance rađa a nikako da se rodi, ili kad se već rodi, onda je mnogo više sve što je već bilo nego ono što je obećavano da više neće biti. Jedno se stalno briše, a nikako da se izbriše: drugo se stalno ispisuje, a nikako da se utisne u kvijer duše & tek

što se upiše već je izbljedjelo & ubrzo posve nestalo: kao znak vlasništva loše utisnut u kožu žilave životnije na kojoj tako izdašno + obrambeno rastu dlake koje će ka – prije ili poslije – u cijelosti istisnuti & nitko više neće prepoznati ni njegovo najmanji trag. (Ladan, 1975: 202)

Razlog je to zašto ni njegovo pripovijedanje ne može biti tradicionalno i epsko nego se razvija kao odvajanje i rezanje slojeva sjećanja, s mukom »skrpjenih, sakupljenih u neskladnu hrpu dojmova« (isto). Od onih pohranjenih iz vremena »selidbama isprekidanih boravišta u djetinjstvu« do onih isprekidanih »koje nikako da se utkaju u skladnu tkanicu« (isto: 247), snagu nosivih mjesta njegove priče imaju rat, školski dani i nepodopštine, strahovi i (grijesi) odrastanja (erotika, žene), društvene laži u ozračju »upravljača svih upravljača« i »obrtnika novog poretka«, raspada staroga i nastanak novoga i dr. I posebno i zajedno, sve te slike i brojne teme posreduju drukčije lice i doživljaj ljudi, prostora i vremena od onoga što ga je posredovala epska (književna) Bosna, pri čemu je pripovjedačeva drukčija slika demistificirana i razbija stereotipove što su se tijekom vremena zalijepile na sliku prostora i njegova života i nerijetko ga prekrile talozima neupitnih i isključivih.

Ladanova prič(k)a pokazuje da se o istom može pisati i drukčije, čime se suprotstavlja ekskluzivnom pravu tumačenja bosanskog identiteta onima koji su to prisvojili kao (nasljedno) povijesno pravo. Može se reći da Ladanov roman potvrđuje da identitet prostora nije stalna i neupitna kategorija. Dapače, podložna povijesnim mijenama i provjeri, ona u sebe upisuje ne samo one koji ga uljepšavaju nego i one koji ga dovode u pitanje, što je jedna od ključnih dimenzija Ladanova romana i motiv njegova pripovijedanja. Dovodeći naime u pitanje stereotipe i miteme koji su tijekom prošlosti oblikovali sliku Bosne, Ladanov roman/prič(k)a uvjerava kako je uloga književnosti da uspostavlja novu sliku stvarnosti propitivanjem čvrstoće njezinih (povijesnih) uporišta. Započela s djetetom i završila sa starinom tako da je »tumačitelj priskočio u pomoć sastavljaču, koji se s vremenom počeo poistovjećivati s govornikom, i u kojoj je počeo gubiti nadzor nad junakom i nad radnjom«, Ladanova knjiga, bez obzira na to kako je žanrovski determinirali, autorov je doživljaj bosanske stvarnosti simbolizirane u bosanskom grbu koji je i heraldički znak i simbol,

mjera identiteta prostora i pisca samoga. Priča o bosanskom grbu tako se uspostavlja kao priča o njemu samomu!

III.

Osebjuni pripovjedački kapital i osobit status Ladanova *a work in progres*, na što smo škrtom deskripcijom dijelom upozorili našom kontekstualizacijom, prepoznala je i književna historiografija. Recentne književne povijesti u njemu su vidjele djelo »jezičnog vještaka bez premca« čiji se *Bosanski grb* strukturom otvorena djela, stilskim hermetizmom i prštavim jezičnim senzacijama javlja kao antiteza tradicionalnoj maniri »pripovjedačke Bosne« (Andrić, Simić, Nametak i dr.), a raspravlja o hrvatskoj sudbini na »ovim prostorima u Drugom svjetskom ratu i poslije njega« (Jelčić, 2004: 550). Nazivajući autora *Bosanskog grba* »neobuzdanim eruditom«, Novak će apostrofirati da roman do danas »nije dostatno pročitana« zbog »obilja neprohodnih asocijacija«.

»Strukturom ta je knjiga polemika s onima koji su o Bosni stvorili stereotipe, s onima koji Bosnu doživljavaju kao sasvim preglednu i usporenu epsku strukturu«. Posrijedi je roman koji se »odrekao fabule i ostvario čudesnu mješavinu vulgarnoga i intelektualističkog, plebejskog i patricijskog« (Prosperov Novak, 2004: 160). Knjizi bi se moglo pronalaziti mnoge dosluhe, prepoznati mnoge posudbe, ali više od svega *Bosanski grb* piščev je »jezični laboratorij« (Valentić, 2008: 57),

mjesto u koje je on iskrcao prevelik jezikoslovni teret svojega zavičaja ali i svega što je za života naučio. Bosanski grb šifrirana je poruka koja čeka budućnost, to je roman koji čeka čitatelje koji će znati odčitati sve razine piščeve jezične i pojmovne ekvilibristike. (Prosperov Novak, 2004: 160)

Prema *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, roman je »pokroviteljski određivan kao ekscentrični eksperiment, premda uporabom metafikcionalnih aspekata i originalnošću konstrukcije pripada aktualnim svjetskim kretanjima u razvoju

modernističke romaneskne poetike«, a kao odlike navode se »leksička inovativnost, podjednako ukorijenjena u svjetskoj i u lokalnoj baštini«, »analitička lucidnost«, »ludički odmak« te »prikladna uporaba raznovrsnih žanrovskih i stilskih konvencija u promišljanju široka raspona tema« (Brlek, 2010: 475).

IV.

Sve navedeno, držim, smislenim čini pitanje o tomu što je ostalo od prevratničkog i hiperaktivnog kapitala Ladanova teksta/romana. Za razumijevanje romana, kao mogući komparatistički kontekst i uvid, svakako vrijedi spomenuti da su se iste godine pojavili i Božićev *Colonnello*, Kušanovi *Naivci*, Majdakovi *Stari dečki i Tiha jeza*, Šehovićevo *Savršeno umorstvo*, *Amsterdam* Marije Čudine, Kiriginov *Silentium*, Jelićev *Pobožni đavo*, Tomašev *Građani u prvom koljenu*, Šimencov *Ljudi u bojama*, Zemljarov *Mozaik* i Raosova pučko-historiografska fikcija *Župnik na kamenu* (Nemec, 2003: 434). U navedenim romanima na djelu su nasljedovanje pripovjedačke kulture društvenog romana s primjesama inačica proze u trapericama, pučkoga pripovijedanja ili pak skromnih pokušaja psihološke proze.

Nema sumnje da Ladanov roman – čijem bi statusu priličili i drugi žanrovski atributi – nije imao bliske narativne uzore u domaćoj literaturi, osim možda veza s *Isušenom kaljužom* Polića Kamova (isto: 359) – a u svjetskoj književnosti svakako su to relacije spram Joyceove književnosti, Döblina, Dos Passosa, Pounda i drugih imena, pisaca čije je opuse vrsno poznao i prevodio. Vidi se to gotovo na svim razinama pripovjedačke kulture, bilo da je riječ o statusu pripovjedača i lika, tretiranju vremena i prostora o kojima pripovijeda i pripovijedanjem istovremeno dekonstruirajući konstituira, potom u svjesnom i stalnom poigravanju različitim, u suštini višeglasnim pripovjedačkim tehnikama i postupcima te nadasve u osebnjnoj jezičnoj i stilskoj kulturi kakvoj je teško naći usporednice u našoj književnosti. To je razlog zašto djelo ne imenuje romanom nego, sukladno razvoju priče, i *prič(k)om*, *opričkom*, *prerađevinom*, *složevinom*, *slagalicom*, *istočnjačkom makamom* i slično. Govori to u prilog

Ladanova svjesnog odbacivanja tradicionalnog određenja samoga djela i njegove složenosti čije lice oblikuju brojni egzemplari, prispodobe, prizori, detalji, slike, usporedbe, rasprave i raspre, pouke i primjera/primjeraka, predodžbe i potkrepe, poštapalice i upadice i sl. Njihova je uloga u posredovanju složenog identiteta pripovjedača i 'autorskog ja' te složenim ulogama sastavljača, tumačitelja i istražitelja, (ugroženog) snivatelja i opisivatelja koji jedan drugome priskaču u pomoć kako bi priču učinili uvjerljivom i rječitijom.

Složenost dijelova od kojih je priča posredovana najbolje se ogleda u slojevima samoga jezika. Ladanovu romanu teško je naći uzore jer je sastavljen od različitih slojeva jezika različita izvorišta u kojem se ogleda složena stvarnost prostora o kojemu piše. Pri tome je bremenit brojnim stilskim intervencijama, kalamburima, igrama riječi, ironijom i persiflažama, grafičkim znakovima, dosjetkama, eskapadama, primjetnom logorejom i izraženom pripovjedačkom željom objašnjavanja pojmova drugim pojmovima, čime se jezičnom babilonizacijom vješto konkretizira autorova slika Bosne kao svojevrsnog Babilona. Istina, koliko god su u pravu prosuditelji koji navode da su u takvoj strategiji pojedine dionice i slike mogle i izostati, potvrđuje se autorova misao da je književnost uvijek i ponajprije književnost u jeziku! U njemu je najdublje sadržano iskustvo prostora i vremena kojemu je heraldika bosanskog grba i stvarni i simbolički oblik i mjera! Pripovjedačevim riječima: »tjelovid jednoga lika, tlovid okoline, tokovid vremena« (Ladan, 1975: 202).

Iako će pojedinci u navedenim rekvizitima Ladanove knjige vidjeti znakove postmoderne osjećajnosti, koja danas nerijetko prikriva brojne nedostatke pripovjedačke kulture, hrvatska književnost nije u Ladanovu romanesknom eksperimentu prepoznala praksu koju je trebalo oponašati ili propitivati. Pročitano u vremenu kad se pojavilo, djelo nije bilo predmetom ozbiljnijeg značajnijeg književno-kritičkog interesa pa je ostalo gotovo zaboravljeno. Osim što se to vidi iz manjkave recepcije djela, ogleda se to i u činjenici da nije imalo ni književnih ozbiljnijih nastavljača, kojima je Ladanova pripovjedačka kultura bila prevelik i nepremostiv izazov, iako se, književno-povijesno gledajući, ne može reći da su neka imena eksperiment izabrala kao svoju pripovjedačku poziciju. Posredno je to i odgovor na pitanje postavljeno na početku članka.

LITERATURA

- Alić, Džemaludin. 1976. »Tehnika jezika«. *Oslobođenje*. 22. svibnja.
- Bilosnić, Tomislav Marijan. 1977. »Potraga za ključevima poezije«. *Rukovet*, br. 7-8.
- Brek, Tomislav. 2010. »Ladan, Tomislav«. *Hrvatska književna enciklopedija*. Sv. 2, Gl – Ma. Gl. ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.
- Detoni Dujmić, Dunja. 1992. *Tomislav Ladan*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Detoni Dujmić, Dunja. 2020. »Hiperaktivan tekst ili zapis o Ladanovu *Bosanskom grbu*«. *Susreti u kon/tekstu*. Mala knjižnica DHK. Zagreb. 2020. 80-90.
- Donat, Branimir. 1963. »Između praktične kritike i dogmatike«. *Revija*, br. 1.
- Đuričković, Dejan. 1965. »Visprenost kritičareve misli«. *Putevi*, br. 5.
- Jelčić, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*. Drugo, znatno prošireno izdanje. Naklada Pavičić. Zagreb.
- Valentić, Tonči (T. V.). 2008. »Bosanski grb«. *Leksikon hrvatske književnosti. Djela*. Ur. Detoni Dujmić, Dunja. Školska knjiga. Zagreb.
- Jutarnji.hr. 2008. »Umro je nezamjenjivi i veliki Tomislav Ladan«. *Jutarnji list*, 12. rujna. <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/umro-je-nezamjenjivi-i-veliki-tomislav-ladan-3895035> (pristup: 9. lipnja 2020.).
- Kalezić, Slobodan. 1971. »Ambicija i realitet«. *Stvaranje*, br. 1.
- Ladan, Tomislav. 1975. *Bosanski grb*. Zora. Zagreb.
- Laušić, Jozo. 1965. »Opomena vremenu«. *Kolo*, br. 4.
- Mandić, Igor. 1970. »Taj (vraški) kritičar«. *Vjesnik*, 21. srpnja.
- Nemec, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*. Školska knjiga. Zagreb.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2004. *Povijest hrvatske književnosti, sv. III*. Marjan tisak. Split.
- Popović, Bruno. 1965. »I Ladan je glava«. *Razlog*, br. 38-40.
- Primorac, Strahimir. 2005. »Nov prozni koncept na razvalinama starog«. *Prozor u prozu*. DHK. Zagreb. 261-266.
- Ređep, Draško. 1962. »Od istog čitaoca«. *Letopis Matice srpske*, br. 5.

Sabljak, Tomislav. 1965. »Kritičar u škarama«. *Vjesnik*, 14. studenoga.
Stamać, Ante. 1990. »Književni portret Tomislava Ladana«. *Republika*, br. 5-6.
Visković, Velimir. 1988. »Destrukcija mita o Bosni«. *Pozicija kritičara*. Znanje.
Zagreb.

WHAT IS LEFT OF THE SUBVERSIVE CAPITAL OF LADAN'S *BOSANSKI GRB*?

Abstract

Tomislav Ladan was one of the most stimulating Croatian contemporaries, renowned critic, polyhistor, lexicographer, polemicist, accomplished translator of many languages, linguist, erudite and encyclopaedist, writer of original narrations. On account of his open-mindedness and insightfulness he was compared to Matoš and seen as an extension of the line whose literary and creative direction was set by Krleža, Ujević and both Šimićs. As a true literary prophet, lucid critic of the age of modern culture and interpreter of its occurrences, he was a true language creator – hence he was called the word apostle – as well as a writer of original narrations founded on multitype experiment, free associations and puns, irony and persiflage, quips, graphism, wits and escapades, evident logorrhea and linguistic babilonisation.

It is rather obvious that Ladan's outlook, openness of the spirit and versatility were equally conspicuous in all pages of its literature, and particularly and in their own way on the pages of his novel *Bosanski grb* which can be described as a sum of all his multitype writer and intellectual knowledges and experiences. This is witnessed by the rich literary reception which perceived many trends of postmodern emotionality worth of questioning in his sophisticated discourse. Although many literary contemporaries have chosen experiment as their narrative identity, Ladan's novel has had no successors, and one part of the reason lies in the fact that his narrative style was too big a challenge for them.

Key words: erudite; lexicographer; literary experiment; pun; work in progress; postmodern trends; linguistic babilonisation